

Ўрта Осиё йирик дарё хавзаларини гидрографик таърифлари

Режа:

1. Каспий денгиз хавзаси.
2. Туркманистондаги берк дарёлар хавзаси.
3. Амударё хавзаси.
4. Сирдарё хавзаси.
5. Чуй, Талас дарёлари ва Иссиқкўл хавзаси.
6. Балхаш кўли хавзаси.
7. Марказий Қозоғистон берк дарёлари хавзалари.

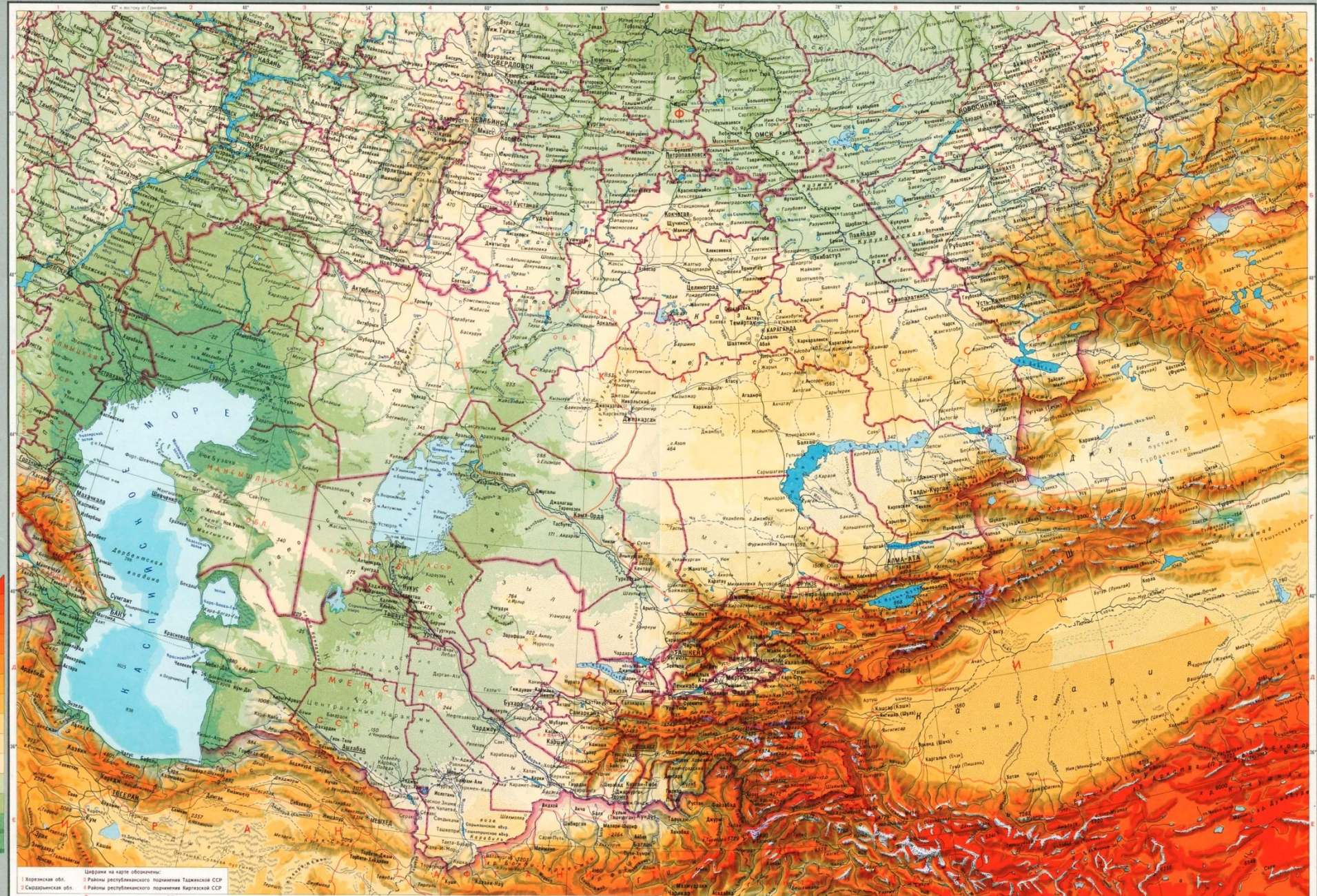
Марузачи:

т.ф.н. Ф. Гаппаров

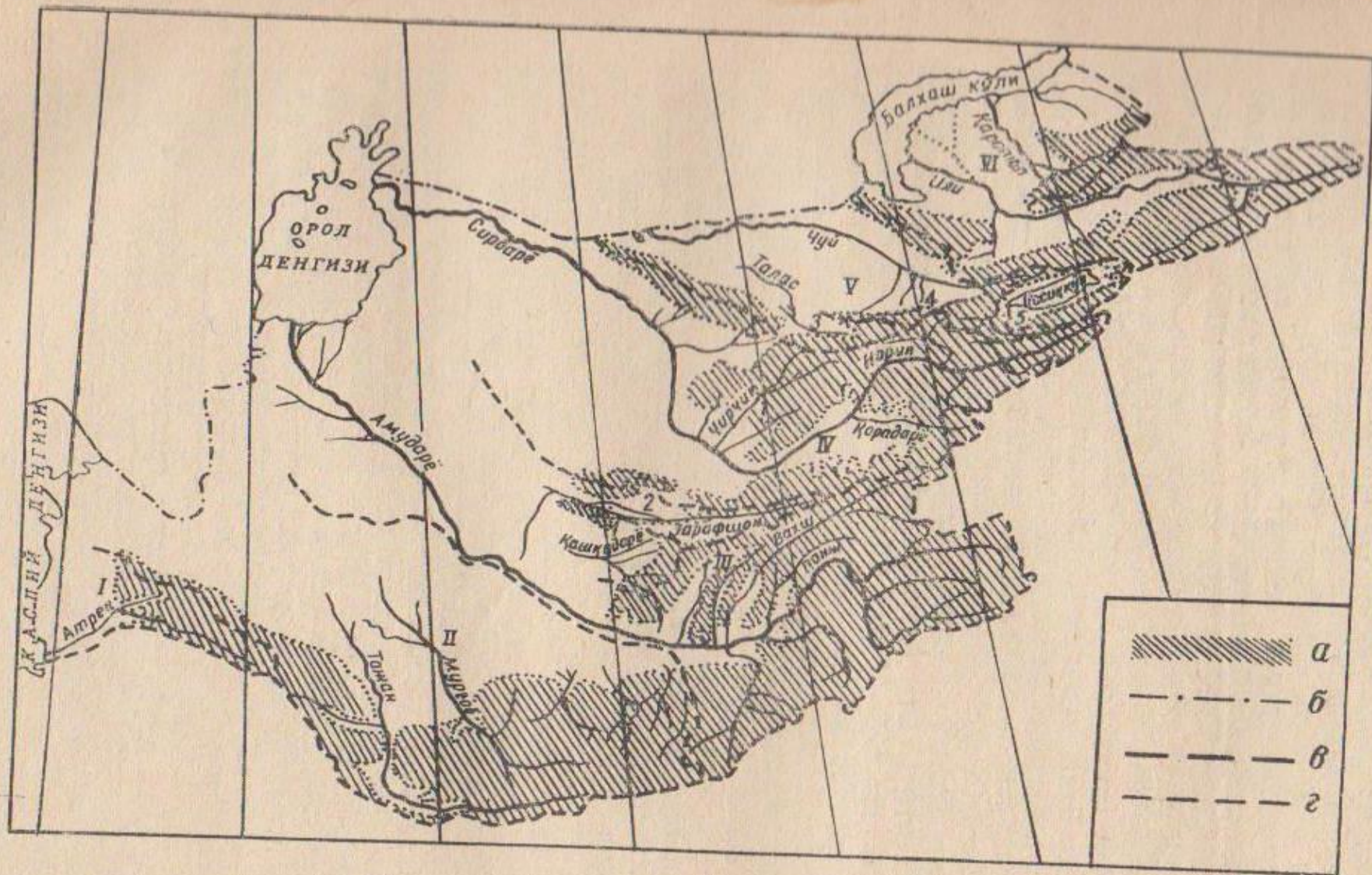
Ўрта Осиёнинг асосий хавзалари бўйича дарёлар

- Каспий денгизи ҳавзаси дарёлари (Урал, Эмба, Атрек ва ҳ.к.)
- Туркманистон берк ҳавзаси дарёлари (Тажанг, Мурғоб, Копетдоғнинг шимолий ёнбағридан оқувчи дарёлар).
- Амударё ҳавзаси дарёлари (Вахш, Панж, Кофирниҳон, Сурхондарё, Шеробод, Зарафшон, Қашқадарё).
- Сирдарё ҳавзаси дарёлари (Норин, Қорадарё, Фарғона водийси дарёлари, Чирчиқ, Оҳангарон, Калас, Арис ва ҳ.к.).
- Чуй, Талас ва Иссиқкўл ҳавзаси дарёлари.
- Балхаш кўли ҳавзаси дарёлари (Или ва унинг ирмоқлари ва ҳ.к.)
- Шимолий Қозоғистон ва Марказий Қозоғистон берк ҳавзаси дарёлари.

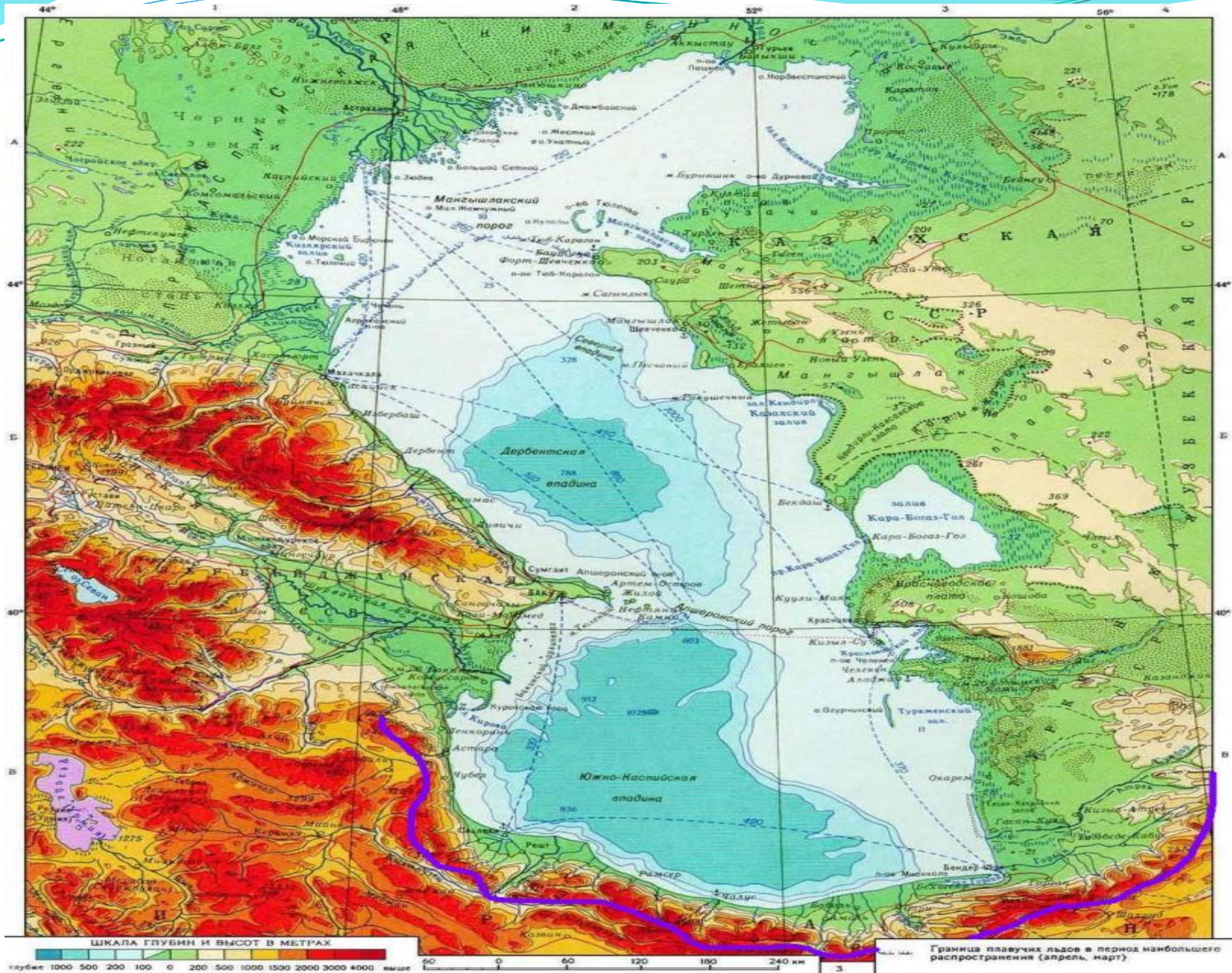

18-расм. Ўрта Осиёнинг гидрографик схемаси:

a — Ўрта Осиёнинг тоғли қисми; *b* — схеманинг шимолий чегараси; *v* — бош сув айирғичлар; *z* — сув айирғичлар; 1—Каспий денгизи ҳавзаси; 2— Туркменистоннинг берк ҳавзалари; 3—Амударё ҳавзаси; 4—Сирдарё ҳавзаси; 5—Чуй, Талас дарёлари; 6—Балхаш кўли ҳавзасининг жанубий қисми; 1) Қашқадарё ҳавзаси; 2) Зарафшон дарёси ҳавзаси; 3) Талас ва Асса дарёлари ҳавзаси; 4) Чуй дарёси ҳавзаси, 5) Иссиқкўл ҳавзаси.

Каспий денгизи хавзаси дарёлари

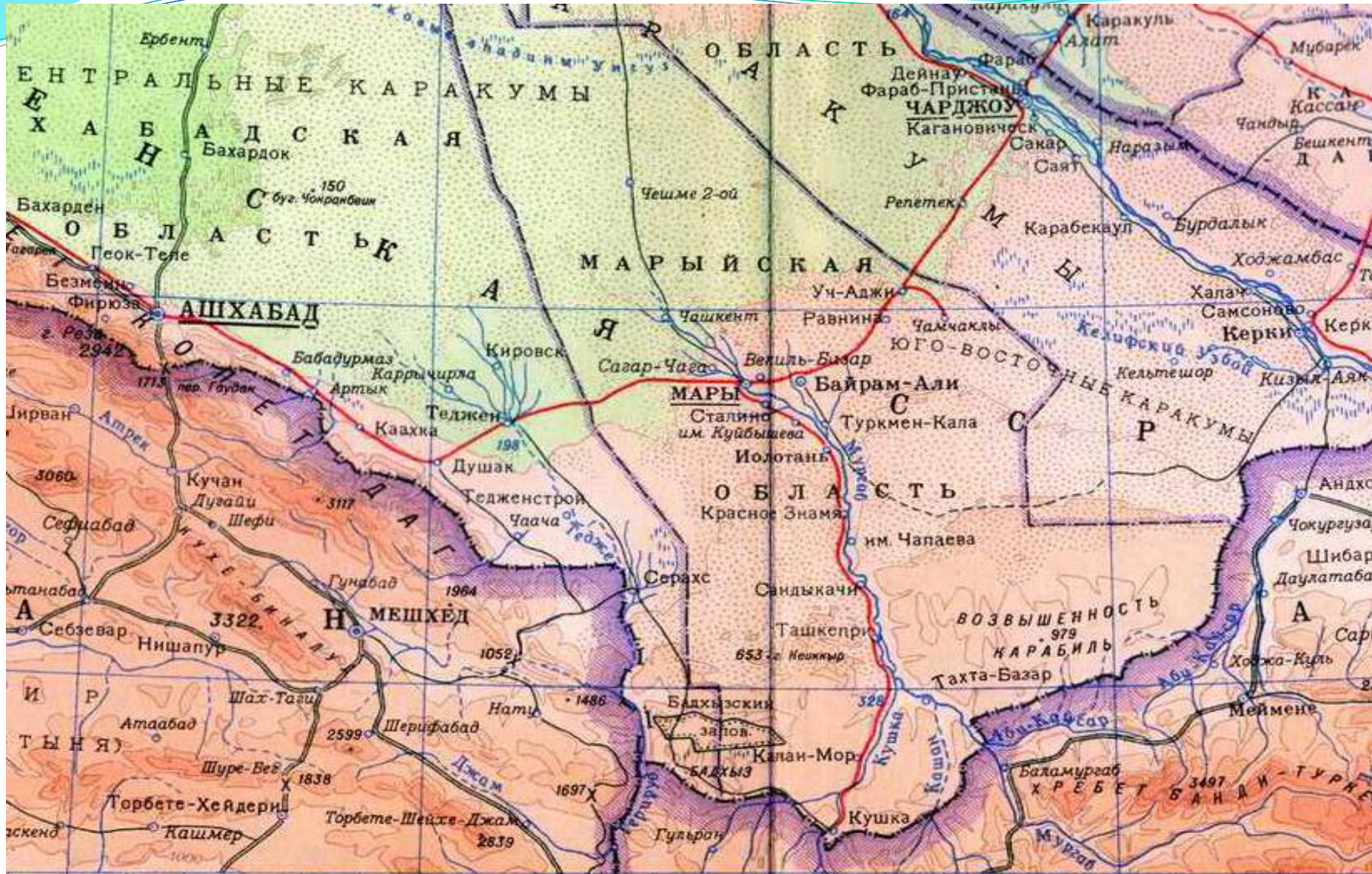
- **Урал дарёси** жанубий Урал тоғ тизмасидан бошланиб, ўз сувини Каспий денгизига Гурьев шаҳри ёнида қуяди. Унинг узунлиги 2530 км, сув йиғилиш майдони 180 000 км². Дарёнинг асосий тўйиниш манбаи қор сувлари бўлиб, йиллик оқимнинг 80 % ни ташкил қилади. Унинг ўртача йиллик сув сарфи Кумиш қишлоғи створида 400 м³/сек. Энг катта максимал сув сарфи 13500 м³/сек. га тенг. Ўртача кўп йиллик сувнинг лойқалиги 290 г/м³. Йирик ирмоқлари Сакмара, Орь ва Илек дарёлари ҳисобланади.
- **Эмба дарёси** Мугожар тоғларининг ғарбий ён бағридан 350 м баландликдан бошланади. Дарёнинг узунлиги 712 км, сув йиғилиш майдони 40400 км². Бу дарёнинг асосий тўйиниш манбаи мавсумий қор қоплами ҳисобланади. Йирик ирмоқларидан бири ўнг қирғоқдан тушадиган Темир дарёси ҳисобланади.

- **Атрек дарёси** Эрон территориясида, Копетдоғ тоғ тизмаларидан, Себаза ва Зиров (Султон Зерова) дарёларининг қуйилишидан ҳосил бўлади ва кўп ўтмасдан кенг Машҳад-Кучан ботиғига оқиб чиқади. Бу ҳавза ҳудудида абсолют баландликлар 3000 м дан ортмайди, кўпгина қисмида ҳатто 2000 м га ҳам етамайди. Тоғ тизмалари паст бўлганлиги ва жанубда жойлашганлиги учун Атрек ҳавзасида ёғин оз ёғади, ҳаво эса иссиқ бўлади. Бу ҳол Атрек ҳавзасидаги дарёларни камсув бўлишига олиб келади ва кенг Каспий бўйи паст текислигига чиқади. Сувнинг ҳаммаси суғоришга сарф бўлади, унинг ўртача кўп йиллик сув сарфи Қизил Атрек шаҳри яқинида $9,22 \text{ м}^3/\text{с}$. Атрек дарёсининг узунлиги 635 км, сув йиғилиш майдони 26720 км^2 . Бу дарё қор-ёмғир сувларидан тўйинганлигидан йиллик оқимнинг 55 % март-июн, 9,8% июл-сентябр, қолган 35,2 % октябр-феврал ойларида оқиб ўтади. Сувнинг ўртача кўп йиллик лойқалиги $22 \text{ кг}/\text{м}^3$. Ўртача оқим модули $0,35 \text{ л}/\text{сек.км}^2$ га тенг. Атрек дарёсининг энг йирик ирмоғи – Сумбар ўнг томондан қуйилади. Сумбар дарёси ҳавзаси майдони 8517 км^2 бўлиб, унинг режими Атрек режимига ўхшайди. Дарё ҳавзасига йилига ўртача ҳисобда 325 мм ёғин ёғади. Сумбар дарёсининг ўртача оқим модули $0,3 \text{ л}/\text{сек.км}^2$ дан ортиқ эмас. Бу Атрек дарёсининг оқим модулидан икки марта камдир. Сумбар дарёсининг тўлин сув даври эрта баҳорда бўлади. Дарёнинг қуйилиш жойидаги ўртача сув сарфи $1,2 - 1,3 \text{ м}^3/\text{с}$.

Туркменистон берк хавзаси дарёлари

Туркманистон берк хавзаси дарёлари

- **Мурғоб дарёси** Афғонистонга қарашли Сафидкўх ва Банди Туркистон тоғ тизмалари оралиғидаги баланд ясси тоғлардан бошланади. Унинг узунлиги 852 км, сув йиғиш майдони 46880 км². Дарёнинг ўртача кўп йиллик сув сарфи Тахтабозор шаҳри ёнида 51,6 м³/сек. Бу дарё қор-ёмғир сувларидан тўйинади, март-июн ойлари давомида 52,1 %, июл-сентябр ойлари давомида 19,5 %, октябр-февралда эса 28,4 % оқим оқиб ўтади. Бу дарё ва унинг ирмоқлари Ўрта Осиёдаги энг лойқа дарёлардир (ўртача йиллик сув сарфлари 53,1 м³/с га тенг бўлган, сув лойқалиги эса 5,4 кг/м³ ни ташкил этган, демак ўрта ҳисобда ҳар йили сув йиғилиш майдони юзасидан 259 тонна лойқа оқизиклар ювлиб кетади).
- Ирмоқлари Кошон (L =252 км, F=7000 км², Q=1.15м³/с); Кушка(L=277 км, F=10720 км² Q= 3.5м³/с) Кайсар дарёларидир. Бироқ бу дарёларда баҳорда секундига бир неча ўн ва ҳатто бир неча юз метр кубдан ортиқ сув оқиб ўтадиган сел тошқинлари бўлиши мумкин. Кошон ва Кушка Ўрта Осиёнинг энг лойқа дарёларидир. Кошон дарёсининг ўртача лойқалиги 94,5 кг/м³ни ташкил этади, Кушка дарёсининг лойқалиги 28,1 кг/м³га тенг.

- **Тажан дарёси** Эрон худудида Сафедкўх ва Сиёхкўх тоғ тизмаларидан оқиб тушувчи бир нечта кичик сой ва жилғаларнинг бирлашувидан ҳосил бўлади. Унинг узунлиги 1124 км, сув йиғилиш майдони 70620 км² га тенг. У бошланиш қисмида Сарижангал, ўрта қисмида Херируд ва Туркманистонга чиққандан кейин Тажан номи билан оқади. Серахс шаҳридан юқорида Тажан дарёсига бир нечта ирмоқлари келиб қуяди, улар орасидан чап томондан қуйиладиган Табобишлан, Жом ва Кашшофруд дарёлари ажралиб туради. Тажан дарёсининг ўртача кўп йиллик сув сарфи 32,3 м³/сек. га тенг. Ўртача ҳисобда йиллик оқимнинг 84,7 % март-июн, 0,6 % июл – сентябр ва 14,7 % октябр – феврал ойларида оқиб ўтади. Максимал сув сарфи 990 м³/сек. ни ташкил этади. Ўртача йиллик лойқалиги 16 кг/м³ га тенг.
- *Копетдоғ тизмасининг шимоли-шарқий ён бағридаги дарё, сой, жилғалар.* Копетдоғ тоғ тизмасининг шимоли-шарқий ён бағридан 30 та дарё сой, жилға ва булоқлар оқиб тушади. Улар орасида нисбатан йириклари Дурунгёр (F=3150 км²), Қазаганчайники (F=1300 км²), Саккизёб (Гармоб) (F=949 км²), Ашхабодсой, Ферузасой ва бошқалар. Дарёларнинг ўртача йиллик сув сарфи 0,5-2 м³/сек оралиғида ўзгаради. Копетдоғ тоғ тизмасидан ҳосил бўлган оқим модули 0,8 л/с*км² га тенг, дарё ҳавзаларидан жами 11,8 м³/сек сув келади.